

6. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна». 2019. С. 10–12.
7. Соколенко Н., Трощинська Т. URL: <https://starylev.com.ua/news/shapochka-i-kyt-nova-knyzhka-kateryny-babkinoyi>.
8. Шаров С.В., Шарова Т.М. Художній простір на тему інклюзії як засіб соціалізації в суспільстві. *Пріоритетні напрямки розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (9-10 серпня 2019 р., м. Одеса)*. 2019. С. 112–115.
9. Шарова Т.М. Художня література як засіб соціальної реабілітації людей з обмеженими можливостями. *Літні наукові підсумки 2019 року: XVIII Міжнародна науково-практична Інтернет конференція: тези доповідей (5 червня 2019 р., м. Дніпро)*. С. 84–89.
10. «Шапочка і кит»: нова книжка Катерини Бабкіної. URL: <https://starylev.com.ua/news/shapochka-i-kyt-nova-knyzhka-kateryny-babkinoyi>.

Біляцька В.П.

доктор філологічних наук,

професор кафедри філології та мовної комунікації

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СИМВОЛ ІСТОРИЧНИХ ПОЕМ І. ОГІЄНКА Й О. ВЕРЕТЕНЧЕНКА

Анотація. У статті розглянуто інтерпретацію походу на Крим 1765 року Івана Сірка та наказу нищення «статарчених» земляків у долині, які не хотіли повертатися в Україну в історичних поемах «Туми» І. Огієнка та «Чорна долина» О. Веретенченка. Акцентовано на непокірній удачі, патріотизмі й любові до рідної землі героя, який виражає головні ідеї національного буття.

Ключові слова: Іван Сірко, історична поема, проблема, образ.

Пізнання світу людини й самопізнання як різноаспектне вивчення образів-персонажів, як результат трансформації людини в авторському художньому світі останнім часом є об'єктом багатьох наукових та художніх зацікавлень. Концепція людини в літературі зосереджується в декількох параметрах: тлумаченні художнього тексту як культурологічного документа та як репрезентанта філософського трактату людського буття. «Оскільки ж

людина як найбільший креатор досвіду постає змінною «величиною», інтерпретаційні можливості цієї антропологічної опції практично необмежені» [10, с. 53]. Інтерпретаційні можливості образу Івана Сірка дійсно необмежені, його інтерпретовано в різних жанрах народнопоетичної творчості, художньої літератури, з перевагою, звісно, в історичній прозі. Значно менше відведено уваги образу Івана Сірка в ліро-епосі, особливо написаному за межами України, як наприклад, в історичних поемах «Туми» (1947) Івана Огієнка, «Чорна долина» (1953) Олекси Веретенченка.

В історичних поемах І. Огієнка та О. Веретенченка наскрізною темою є патріотизм і любов до України Івана Сірка і зрада земляків. Автори не відходять від народнопоетичної оцінки кошового, він є уособленням «несмертельного типу» (Д. Донцов) героя, «це антропологічний символ, що виражає головні ідеї національного буття (походження, розвитку, цінності нації), персоніфікація культурної творчості як упорядкування власного культурного космосу, ідеалізована людина, яка діє в межах національної історії, простору і часу» [6, с. 83].

І. Огієнко впродовж усього життя переймався долею України, долучався до процесів формування української державності. Тому для нього Іван Сірко – це втілення національної ідеї, символ відродження нації. Поема «Туми» написана ще в 1916 році, а надрукована в 1947-му й увійшла до циклу драматичних поем епопеї «Наш бій за Державність». В її основі – похід вже літнього, оповитого славою, Івана Сірка в Крим 1675 року, як відповідь на підступний напад на Січ під час Різдва 1674 року та численні «хижі наскоки» турків. Заголовок поеми І. Огієнка уже наголошує на темі зради, адже туми – це діти, народжені серед татар, одним з батьків яких був християнин, але вони:

Забули свою рідну мову,
І їм Україна не мати,
Покинули віру Христову
Й ходили вже Січ воювати [8, с. 5].

Поема І. Огієнка написана в народнопоетичному стилі, події подано узагальнено, текст містить багато повторів: «І вийшов Сірко на високу могилу, / І в тумів уп'яв скорбні очі» [8, с. 8]; «Й завмерло стоїть, мов стрільчаста тополя / Сірко на високій могилі» [8, с. 13]; своєрідних обрамлень (рядки першої й останньої строфи першої частини): «Й де ступить козак – повно крові та диму, / І тісно татарам як в жорні!...» [8, с. 4]; фольклорних тропів: «Печаль невимовна б'є чола» [8, с. 12]; «І вкрилися сумом довколишні далі, / І тирса спинилась шуміти» [8, с. 12], бранка «в

розпачі витягла руки, / Й звалилась додолу, підбита пташина, / І б'ється об землю з розпуки» [8, с. 7] та інші.

У дусі героїчного епосу зображено в поемах повернення з походів кошового й козаків, коли «слава плететься Сірку», він гарцює «на огерці баскому, / І стелиться пісня під хмари / І степом спішається козаки додому, / А з ними і тумів отари» [8, с. 6]. І «Туми», і «Чорна долина» асоціативно переносять реципієнта у світ народних пісень, у яких сконцентровано увагу на подіях і діяннях Івана Сірка, особливо на його провідних рисах характеру – непокорі, патріотизмі, героїзмі: «Очерет шумить, верболіз гуде» (про обрання його кошовим), «Гей, та й схопивсь Сірко за шаблюку» (про боротьбу кошового Січі Запорозької проти гетьмана-зрадника Виговського), «А в Очакові турки плакали» (про зруйнування козаками на чолі із Сірком міста Очакова), «Гей, рубали козаченьки!» (про спільний похід, очолюваний кошовим, українських козаків і російського війська проти кримських татар), «Та ой як крикнув же та козак Сірко», «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає» (про відважність та сміливість отамана та його війська).

Кращі риси запорожців – безстрашність у боях і походах, добродушність, вірність рідній землі – репрезентовано в образі легендарного кошового за допомогою народнопісенних паралелізмів, де «орли» і «сонечко» – військо, а «сизий орел» і «місяць» – ватажок: «Та ми ж думали, ой, та ми ж думали, / Та що сизий орел по степу літає, – / Аж то Сірко на конику виїжджає. / Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали, / Та що над степом та сонечко сяє, – / Аж то військо та славне запорозьке / Та на вороних конях у степу виграває» [11, с. 145].

У поемі О. Веретенченка теж зустрічаються рядки народних пісень, козаки порівнюються з орлами на чолі з Сірком:

- Віє вітер понад лугом, широким лиманом,
Ой, там їдуть козаченьки за Сірком Іваном.
Посивіли у походах, як орли – крилаті.
Дужі коні у наряді, корогви хрещаті...
Їдуть, їдуть козаченьки тихою ходою,
Бережуть страшенну силу до стрічі з ордою [2, с. 10].

Підтверджено документально, що 1675 року Іван Сірко під час походу в Крим звільнив сім тисяч бранців, серед яких були ті, хто потрапив у полон раніше; але не всі хотіли повертатися в Україну (три тисячі), бо в Туреччині вже мали сім'ї, господи. В основі сюжету історичних поем «Туми» І. Огієнка й «Чорна долина» О. Веретенченка саме цей історичний факт – похід на Крим і наказ кошового знищити визволених із турецької неволі «статарчених» земляків у долині, які не хотіли повертатися в Україну.

Сірко в поемі І. Огієнка – хоробрий козак-охоронець, дбайлива та чуйна людина, у «душі його батько з козаком у герці» [8, с. 6]. Коли кошовий побачив сум в очах молодих тумів, яких взяли в полон, вирішив запропонувати їм вибрати «дорогу життя»: повертатися до татарської брами або йти на Запорожжя і стати «названим братом», та більшість «у Крим подалися статарчені туми» [8, с. 7].

У поемі «Чорна долина» О. Веретенченка Іван Сірко теж запропонував вибір: «Не всі ви хочете додому / На Україну, до Дніпра, / Що ж – ваша воля. Не перечу, / Ідїть собі, хто хоче в Крим. / І віддаляються гуртами / Десятки... сотні... тисячі...» [2, с. 29]. Коли кошовий побачив, скільки полонених повертається в Крим, це викликало сум, розчарування й біль у серці головного героя поем І. Огієнка й О. Веретенченка. «І думав він: свої біжать... / Пішли, пішли... Куди? У Крим! / Так ось за кого мерла рать.../ Невір-земля дорожча їм» [2, с. 31].

У тумях уособлено зрадників рідного краю, Юдів усіх часів, хто за гроші ладен служити ворогові. Сірко робить висновок, що через зрадливців в Україні й згоди немає, тому їх жаліти не можна: «Хто раз служив ляху, / Москві, татарваху, – / не вірте тому вже довіку: / Такому лиш гроші / Для серця хороші, – / Їм тільки могила в опіку!...» [8, с. 9], – і дає наказ: рубати всіх до одного.

За спостереженнями М. Коновалової, долина, чорна від крові, горя, смутку у поемі О. Веретенченка «Чорна долина» – це міфічний простір, позбавлений географічних та історичних реалій, що трансформується в контексті «історичної долі нації: це поле бою з ворогом, місце фатальної загибелі в нерівному бою, трагічних уособиць, поле слави й ганьби <...> межовий простір між світом зла (ворожий Крим) і світом добра (рідна сторона)» [4, с. 35].

Похід 1675 року Сірка до Криму та нищення «перевертнів» детально описано в літописі Самійла Величка. Сірко, випробовуючи звільнених, сказав: «Хто хоче, ідїть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму» [1, с. 191], – сподіваючись, що вони все ж таки вернуться на Русь. «Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно. А коли побачив, що вони непременно простують до Криму, відразу звелів тисячі молодих козаків сісти на коні і, догнавши, всіх їх без найменшого милосердя вибити та вирубати вщент» [1, с. 191].

Проблема долі народу й рідної української землі, зради неодноразово порушувалася автором поеми «Туми» не лише в художніх творах. В автобіографічній студії «Рятування України» митрополит Іларіон чергово застерігає від тумів, яких стає все більше й більше: «Туми руйнували

Україну і ставали їй юдами. Вони вірно служили татарам, полякам, москалям, туркам, але не Україні. Туми були слухняні й старанні під рукою кожного чужака-пана, але не під рукою українця: у себе були вони руїниками...

Зрада – найбільший гріх супроти свого народу й своєї віри, і весь народ мусить пильнувати, щоб до останку вивести тумів із свого оточення. Сам Христос наказував: „Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас в одежі овечій, а всередині – хижі вовки (Матвія 7.15)”» [9, с. 449].

Україну в історичній поемі «Туми» І. Огієнка уособлено в образі матері: «І Мати безсила / Ламає вже крила / І гине в самоті, кохана» [8, с. 8], автор від імені Сірка звертається до неї з надією-впевненістю про зміни:

Краю милий, Краю Рідний,
Святий огню душі моїй,
Я вірю: буде завжди плідний
За тебе з ворогом най *бій!*

Душа живе лише Тобою,
Лише в Тобі життєвий чар –
За тебе сміло йду до *бою*,
Бо ти для мене Божий дар! [8, с. 9].

У поемі неодноразово згадується про *бій*, що перегукується із назвою третьої книги епопеї «Наш бій за Державність» та передмовою автора: «...Ідея Бою за свою Державність стала найголовнішою в Українського Народу, яка палочим полум'ям горить від давнини аж до наших часів. Горить у нас от уже більше 700 літ (1240–1961), то сильно спалахуючи, то трохи затихаючи, але ніколи не погасаючи! І найголовнішим Провідником нашого Бою за Державність завжди був сам Український Народ, який ні на одну мить не забуває своєї найголовнішої мети й найголовнішої цілі життя – Самостійної Української Держави! Не забував і кілька разів відновлював її» [7, с. 12].

Іван Сірко – національний герой, який усе життя вів сміливу й нелегку боротьбу, у кожного вселяв дух вольниці й непокори, терпів муки й наруги за свободу. Саме з таких «несмертельних типів», на думку Д. Донцова, які втілюють «вічні ідеї», «філософсько-інтелектуальне, світоглядне мислення автора твору» [5, с. 164], необхідно брати приклад. У статті «Криве дзеркало нашої літератури» він зазначив, що в українській літературі ці образи мають «викривлене зображення». Образ Івана Сірка в художній літературі теж далекий від героїчного символу українського народу. «Якою свіжою, людською, тріскачою силою, гумором і радістю життя – видається мова

історичного Сірка в порівнянні з мовою гістєричного Сірка нашої літератури» [3, с. 272].

В історичних поемах «Туми» І. Огієнка та «Чорна долина» О. Веретенченка співвідношення історичного та фольклорного має історіософське підґрунтя, образ Сірка в них «історичний», має «не викривлене», а наближене до реальності зображення. Репрезентуючи події 1675 року, автори творів акцентують на проблемі зради не як на поодинокому конкретно-особистісному випадку, а як на головній біді нації.

Література

1. Величко Самійло. Літопис. У 2 т. Переклад з книжної укр. мови В. Шевчука. Київ: Дніпро, 1991. Т.2. 642 с.
2. Веретенченко Олекса. Чорна долина. Поема. Детройт: Літературне Братство, 1953. 36 с.
3. Донцов Д. Криве дзеркало нашої літератури. *Донцов Д. Дві літератури нашої доби*. Торонто: Голос України, 1958. С. 259–278.
4. Коновалова М. Особливості художньої структури поеми Олекси Веретенченка «Чорна долина». *Південний архів: філологічні науки: збірник наукових праць Херсон. держ. університету*. 2017. Вип. 66. С. 33–37.
5. Колкутіна В. В. Шляхи трансформації понять «вічний образ» та «вічна ідея» в рецепції Дмитра Донцова: історичний модус. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Луганськ: ЛНУ, 2010. № 4. (191). С. 162–168.
6. Комаров Р. В. Культурний героїзм у контексті української філософської традиції (концепції Д. Донцова та В. Липинського). *Наукові записки*. 2005. Том 37. Філософія та релігієзнавство. С. 83–86.
7. Митрополит Іларіон. Твори. Том III. «Наш бій за Державність»: Історична епопея: У 2 ч. Вінніпег, 1962. Ч. 1. 224 с.
8. Митрополит Іларіон. Туми: поема. Париж: Наша культура, 1947. Ч. 4. 16 с.
9. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України. Упоряд. авт. передм. і комент. М. С. Тимошика. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
10. Тарнашинська Л. Літературознавча антропологія: новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій. *Слово і Час*. 2009. № 5. С. 48–61.
11. Українські народні думи та історичні пісні. За ред. Кучеренка М. О. Київ: Веселка, 1990. 239 с.